

Földvály Miklós István

Ordináriuskönyvek Magyarországon

Az ordinárius mint könyvműfaj

Ordináriusról akkor beszélünk, ha egy rubrikáskönyv,¹ vagyis a liturgiának valamely nem elhangzó szövegét tartalmazó, hanem végzésének módját meghatározó forrása egy-

részt az egyházi év egészét leírja, másrészt helyi gyakorlatot közvetít.² E könyvek létrejötte tehát a regionális rítusok karoling kor utáni fölvirágzásától a későközépkor és a Tridenti zsinat centralizáló törekvéseinek végső győzelméig volt lehetséges. Addig és azután is a liturgikus kiadványok római eredete jelentette a biztosítékot azok hiteles és követendő mivoltára nézve.

Regionális változataik megjelenése előtt az ordináriusok szerepét egy *Ordines Romani*-nak nevezett forráscsoport töltötte be más, kisebb jelentőségű műfajokkal (*consuetudinarium*, *pontificale*, *caeremoniale*, *sacramentarium*) kiegészülve; később, a könyvnyomtatás terjedésével és tökéletesedésével maguk az összesített és rubrikákkal bőven ellátott szerkönyvek tették azt lassan-lassan nélkülözhetővé.

Direktórium formájában mégis egészen a mai napig használatban maradtak az ordináriusok késői leszármazottai, amelyek idővel ugyan jóval kisebb terjedelműek lettek, elődeiknek mégis szinte minden funkcióját örökölték, és a liturgia végzőinek körében valamelyest érzékeltetni képesek azok egykori jelentőségét.

E funkciók szerint az ordináriuskönyvek,³ bár —mint később részletesen bemutatjuk— távolról sem egységes szerkesztésűek, alapvetően háromféle

Földvály Miklós István középlelatin filológus, az ELTE BTK Ókortudományi Doktoriskolájának ösztöndíjas hallgatója. Jelen tanulmánya az Esztergomi ordináriuskönyv készülő kritikai kiadásához írott bevezetőjének első fejezeteiből való.

¹ A „rubrikáskönyv” általam bevezetett terminus. Szemben az elhangzó liturgikus anyagot tartalmazó „szerkönyvekkel” ezek a liturgia végzésének módját illetve elemeinek sorrendjét határozzák meg. Ilyenek szoros értelemben az *ordo*, a *caeremoniale* és az ordinárius (később direktórium), tágabb értelemben az *episcopale*, a *pontificale*, a *consuetudinarium*, a *rituale*, az *obsequiale*, a *baptismale*, stb.

Rubrikáról a továbbiakban kettős értelemben beszélök: jelenti egyrészt paleográfiai-nyomdászati szempontból a pirossal szedett szövegrészt, másrészt liturgikus összefüggésben a szerkönyvek pirossal írt részét, tehát a nem kimondandó szöveget jelentő utasításokat, sőt az ilyen jellegű utasításokat tartalmazó önálló művek egészét, még akkor is, ha azokat már feketével írták illetve nyomtatták. Ezzel a középkori szóhasználatot követem például magával az Esztergomi ordináriuskönyvvel is egybehangzón, amely a *Rubrica seu consuetudo* szavakkal határozza meg magát, vagy a *Rubrica Strigoniensis* című Szepesi ordináriusnak megfelelően. E feketével írt vagy szedett könyvek egyébként maguk is tartalmazhatnak a szó első, vagyis technikai értelmében vett rubrikákat.

² A kiterjedt szakirodalom közlésétől terjedelmi okokból —és mivel annak döntő többsége Magyarországon nem hozzáférhető— a továbbiakban eltekintünk. Kivételt képeznek természetesen a forráskiadások és az egyenes átvételek.

³ Az ordináriuskönyv latin neve *liber ordinarius*, a jelző viszont később helyettesítheti az egész kifejezést. Ennek megfelelően az „ordináriuskönyv” és az „ordinárius” szavakat szinonim értelemben használok. A középkorban létezett az egyeztetett jelzőt főnevesítő „*ordinarium*” megjelölés is.

adattal szolgálnak: kezdősorokkal jelölve föltüntetik a mise és a zsolozsma tételeit, közlik a végzésük módjára és körülményeire vonatkozó tudnivalókat, végül pedig eligazítást adnak az ünnepek rangja felől és az egyes liturgikus napok ütközésekor teendőkről. Mindezt pedig a székesegyházi káptalan, az apátság vagy szerzetesrend sajátos szokásrendjének rögzítéséért, liturgikus különállását öntudatosan vállalva teszik.

Négy alfejezetben kell tehát megvizsgálnunk az ordináriuskönyvek kialakulásának e kettős hátterét: be kell mutatnunk azokat a viszonyokat, amelyek a műfaj létrejöttét kikényszerítették, és azokat a szellemtörténeti változásokat, amelyek a liturgikus identitás jelenségét kialakították, hogy az abból táplálkozó rítusok —mintegy ötszáz év után— ismét a központilag szabályozott formákra váltva önállóságuknak nemcsak érzékelhető jegyeit adják föl, hanem kulturális és lelki gyökérzetével is szakítsanak.

Tételjegyzékek. Általában ezzel a megjelöléssel illelhetnénk az ordináriusok legrégebbi, más információkkal még ki nem egészített rétegét. Kialakulásának okát a középkori liturgia könyvkultúrájában ragadhatjuk meg, amelynek meghatározója volt a gazdaságosság. A pergamenre írott kódexek korában juhnyájuk ezek áldozatul azok előállításának, másolásukra pedig scriptorok tömege szánta egész életét. Ilyen körülmények között elképzelhetetlen lett volna, hogy az egyes tételek lejegyzéséhez ne a lehető legkevesebb időt és nyersanyagot használják föl. Ennek következménye volt, hogy a kódexek —előfordulásának gyakoriságára való tekintet nélkül— minden szöveget csakis egyszer tartalmaztak, s ezen szövegek mindössze egy, méghozzá tételtípus és nem szertartásforma alapján összeállított könyvbe kerültek. A tételek szerinti összeállítás természetesen utólagos elvonatkoztatás: e szerkesztés döntő tényezője a liturgikus szereposztás volt.

Responzóriumokat és antifónákat tartalmazó énekeskönyvet, vagyis antifonálét így például csak a korátorok forgattak, míg a celebránsnak volt egyedül szüksége az orációkat és kapitulumokat magába foglaló kapituláréra (vagy kollektáréra), pszaltériumot pedig a zsolozsmázó kar minden tagja használhatott. Külön könyvbe kerültek a matutínium olvasmányai is: ezeket egy-egy lektor olvasta föl, a bibliai szövegeket olykor ráadásul nem is szerkönyvből, hanem a Szentírás kijelölt példányából.

Épp ilyen volt a helyzet a misében. Processzionáléban írták össze a körmenetek anyagát, graduáléban jegyezték le az előénekesek tételeit, míg a lektor és a diakonus olvasmányai önálló műfajban kaptak helyet, és a celebráns is saját könyvet használt a könyörgések és áldozati imák elmondásához.⁴

Ehhez járult még a könyvek sűrű oldalképe. Általában nem volt címsor, fejléc, sokszor oldalszám sem, amely a tájékozódást segítette volna. Az üresen maradt sorvégekre illesztették a nap nevét és a liturgikus tétel címét, de ha itt

⁴ Ezek sorrendben a *lectionarium*, az *evangelarium* és a *sacramentarium*. A püspök sajátos teendőit a *pontificale* foglalta össze.

nem volt hely, e rubrika a margóra került vagy könnyen el is maradhatott. Az anyagon való kiigazodást csak annak beható ismerete és az iniciáléval kiemelt kezdősorok azonosítása segítette.

Nem változtatott sokat ezen a helyzeten az összesített, tehát immár szertartástípus szerint összeállított műfajok megjelenése sem az ezredforduló utáni időszakban.⁵ A breviárium és a misszálé nem a kar minden tagjának volt szánva, hanem a szertartás kijelölt vezetőinek (általában az előénekeseknek) átlátását volt hivatott megkönnyíteni, illetve a magánmise és -szolozsmamondás ekkortájt fölmerülő követelményének felelt meg. Kiismerésük pedig éppoly nehézkes volt: ez indokolta, hogy a gyakorlat továbbra is megtartsa például a pünkösdi utáni olvasmányciklusok hagyományos elnevezését. (Ezeknek ugyanis nem a lektionáriumban szereplő szövegkezdetről, hanem az antifonáleban álló, hozzájuk tartozó rezponzóriumsorozat első darabjáról adtak címet. Bár a breviáriumban mindkettő olvasható volt, a sűrűn írt oldalon jobban kitűnt a kottázott válaszos ének, s megkönnyítette ezzel a szakasz azonosítását.)

Az évszázadok során e szükség szempontoknak eleget tevő könyvtípusból esztétikai⁶ elvek vonódtak el: a nagy mennyiségben előállítható és könnyen beszerezhető papíron készített korai és ősnymtatványok semmit sem változtattak a kódexekben rögzült külalakon, s ezért többnyire még a XVIII. században is a nehézkesen használható, korai elrendezésű, vagyis folyamatos⁷ zsolnárciklust közlik a breviáriumok. A szedők szorgalma sem múlta fölül a másolóké: e nyomdatermékek sohasem közölnek egy tételt többször. A liturgia megőrző hatása és művelőinek hagyományos ízlése így hosszú időre megakadályozta, hogy e technikai vívmány —jóllehet ezek később bekövetkeztek— a példányszám növelésén túlmenő szerkezeti változásokat indítson el.

Az ordinárius az ilyen fölépítésű és megosztású szerkönyvek használatához nyújtott előbb nélkülözhetetlen, később, az összesített műfajok megjelenése után pedig nehezen nélkülözhető segítséget. A szertartások megszervezésére időszakosan vagy állandó funkcióval kijelölt személy megtalálta benne a különféle könyvekben szereplő és a cselekmény más-más résztvevői által énekelt-recitált tételek kezdősorait, s mintegy „karmesterként” irányíthatta azok sorrendnek megfelelő kikeresését.

⁵ Az úgynevezett *plenarium*, vagyis a teljes misét tartalmazó könyv magánmisek mondásához már a IX. században létezett.

⁶ Az esztétikum itt tágabb, az érzékelés egészére érvényes jelentésben szerepel. A megszokott formát nem szebbnek láthatták valami attól különbözőtől, hanem —mint az nagy formaváltásokkor lenni szokott— az lehetett az egyedüli létező forma, s így ebben az esetben csak a megszokottat, vagyis a kódexszerűt érzékelték könyvnek.

⁷ Tehát a zsolnároknak imaórához való kötődésétől független sorozatát, amelynek gyökere az elkülönült pszaltérium: ebbe iktatták a „nyári” (vagyis *per annum*) köz- és vasárnapok ismétlődő tételeit. Csak a későbbi századok ismerték föl a kevésbé gazdaságos, de jóval könnyebben forgatható könyvek előnyeit. Ezekben a zsolnárok az imaórák folyamatába illeszkednek, és akár többször is megjelennek a szövegben.

Külön esetet képeztek a következő fejezetben tárgyalandó szuffrágiumok. E megemlékezések anyaga szinte teljes egészében⁸ a szerkönyvekben közölt tételekből vétetett, sorrendjük és összeállításuk mégis eltérő volt a helyi szokásoknak megfelelően. Egy ordinárius különleges gondot fordít leírásukra még akkor is, amikor terjedelmének legnagyobb részét már nem tételsorok foglalják el.

Ezen könyvtípus egyik alapvető funkciója szerint tehát tételjegyzék, amely szerepe mindaddig nem szűnik meg teljesen, míg különálló ordináriuskönyvekről lehet beszélni, de idővel erősen visszaszorul. Míg a korai, tehát a föntiek értelmében elkülönülő könyvekkel élő liturgiához készített ordináriusok terjedelmének döntő hányadát ilyen fölsorolások teszik ki, addig később egyre gyakoribbá válik cikkelyeikben az „*ut in libro*” kifejezés. Az említett *liber* pedig sokszor nem egyéb, mint a misszálé vagy a breviárium, amelyből a könyvnyomtatás föltalálása után kevéssel már a kar minden tagja megfelelő sorrendben követheti a szent cselekmény menetét. A tételjegyzék-funkció továbbélését ebben az időszakban már csak a megszokás vagy a kényelem tartja fenn.

Ünnephierarchia. Megmaradt viszont egy másik, nem a tételek sorrendjét és kiválogatását, hanem elvi összerendezését illető szükséglet. A keresztény liturgia időszámítása többszöri keresztteződésen alapszik. A már a Teremtés könyvében is időmérésre rendelt két világító, a nap illetve a hold járásának megfigyeléséből kiinduló rendszerek ötvöződnek benne a nyugati rítusokban fokozott jelentőségű karácsony (tehát a téli napforduló) és az év tengelyét képező húsvét (vagyis a tavaszi napéjegyenlőség utáni holdtölte, majd annak vasárnapja) körüli időszakok megtartásakor. Szintén a szoláris római és a lunáris zsidó szemlélet vegyül a nap-hónap és a hét⁹ fogalmának együttes használatukor. Az előbbihez mint a nappálya tizenkettédéhez igazodik például a kántorböjtök és az új históriák beiktatása, az utóbbihoz, a holdciklus egynegyedéhez pedig az egész év gócait képező vasárnapok és a zoltárolvasás rendje. A hónapok dátumainak sora és a hét napjai ezen példákön túl is állandóan változó konstellációkkal lepik meg a liturgiát végző keresztényt.

Ennek következményeképpen már a korai római liturgiát leíró ordók között találunk olyat, amelyik az ilyenkor fölmerülő kérdések tárgyalásával foglalkozik.¹⁰ A vízkereszt és pünkösöd utáni vasárnapok összetartozó sorozatának nagybőjti-húsvéti megszakítása, a bibliaolvasás és az évnegyedes böjtök hónapokhoz kötött beiktatása és az ádventkor heti rend szerint imponálandó laudes-

⁸ Természetesen ismerünk kifejezetten szuffrágiumnak írott antifónákat is.

⁹ A rómaiak is ismerték a hónap kisebb egységekre bontását: kilencnapos szakaszokat különböztettek meg (*nundinae*), de ezek jelentősége a gyakorlatban sosem közelítette meg a zsidó hétét.

¹⁰ Az egész évet leírja az *Ordines Romani* 12, az olvasmányciklusról szól az *OR* 13 és 14. [Az *Ordines Romanit* először kiadta Jean Mabillon: *Musei Italici tomus II. complectens antiquos libros rituales sanctae Romanae ecclesiae cum commentario praevio in Ordinem Romanum*. Lutetiae Parisiorum 1689 = *PL* 78, col. 851–1406; újabban M. Andrieu: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Louvain 1931–1961. (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29), 5 kötet; az újabb szakirodalom számozása Andrieu-t követi.]

valamint naptári naphoz kötött O-antifónák szabályozása képezi e könyvtípus tárgyát, de itt még csak a szent időszakok önmagukon belüli, idegen kalendáriumi elemektől meg nem zavart átláthatósága a cél.

E naptári rendszerek kezdettől fogva nehezen érvényesíthető szintézisét zavarta meg ugyanis a szentek emléknapjainak egyre növekvő tömege. Ezek elburjánzása és a későközépkori lelkiségben betöltött fontos szerepe odáig vezetett, hogy a *sanctorale* dátumhoz —azaz a római gyökerű időszámításhoz— kötött alkalmi folyamatosan ütközésbe kerültek a *temporale* jobbára összetett csillagászati alapokon nyugvó időszakaival és ünnepeivel. A szentek számának gyarapodása magán a *sanctoralén* belül is konfliktusokhoz vezetett: az év háromszázhatvanöt napja már nem volt elég mindegyikük méltó megünneplésére, s így napjaik egybeesése miatt lassan szinte az időt kellett megkettőzni. Az eredetük szerint az idő megszentelésére végzett, tehát kozmikus természetű imaórák egyre inkább valamely személy vagy alkalom tiszteletére elmondott-elénekelte köteles szöveggé, elterjedt néven officiummá váltak, amelyből többet is teljesíthettek egymás után, ha az alkalmak egymásra rétegződése úgy kívánta, a másodlagos zsolozsmákat pótló szuffrágiumok pedig mint a jámborság eszközei további függelékként csatlakoztak az eleve földuzzadt anyaghoz.

Nemcsak az éven belül vezetett arányeltolódáshoz, hanem a nap szerkezetét is szétfeszítette ez a szemlélet. Szinte minden nap ünnep lett, az ünnephez pedig az az egyébként megejtő gondolat társult, hogy ideje hosszabb, mint a hétköznapé: már előestéjén megkezdődik,¹¹ éjszakáját —talán hogy tovább tartson— átvirrasztjuk, de második naplementéjével nem „megy ki”, szemben a zsidó hagyománnyal. Az este és az előeste együttes megünneplését azonban súlyosan megnehezítette az ünnepek halmozódása: egymásra következő dátumok esetén tudniillik ugyanakkor és ugyanazzal a szolgálattal kellett volna búcsúztatni a távozó és köszönteni a beálló liturgikus napot.

A közelmúlt liturgikus reformja radikálisan fölszámolta ezt az örökséget: háromosztatú ünnephierarchiát vezetett be.¹² A tridenti liturgiarendezés ennél bonyolultabban kezelte a problémát, de megelőlegezte a mai gyakorlatot annyiban, hogy nem engedte meg az együttes ünneplést (a szertartások megkettőzését), és korlátozta az áthelyezést. A középkori megközelítésben viszont elképzelhetetlen volt, hogy a szentek vagy az idők ünnepei közül akár egy is kimaradjon. Legalább megemlékezés szintjén minden számon tartott alkalom megünnepelettetett; hasonló rangú napokról két zsolozsma mondatott, máskor keverték a tételeket és így igyekeztek eleget tenni a szent kötelességnek, a fennmaradt hétköznapok jelentéktelenre zsugorodott mennyiségét pedig elhalasztott-,

¹¹ A következő hétköznapról mondott előesti szuffrágiumok szokása arra utal, hogy az estétől estéig terjedő liturgikus nap az előidőben általános volt. A késői középkor forrásainak „elszólásai” —legalábbis profán környezetben— mégis a ma szokásos időszámításról árulkodnak, amelytől csak az ünnepek ősbibb megtartási módja maradt mentes.

¹² Emléknep, ünnep, főünnep. A magasabb rangú automatikusan és teljesen kizorítja az alacsonyabb rangút, legfőljebb a könyörgések összekapcsolása ad lehetőséget megemlékezésre.

áthelyezett ünnepek tartásával terhelték. Mindezt napról-napra kiegészítette a különböző célokra és hagyományból végzett votív szertartások hosszú sora.

Ebbe a kavarodásba tartozott rendet, azaz *ordót* vinni az ordinárius. Külön cikkelyekben tisztázta az egybeesések különböző formáit, és olykor följegyezte a különlegesen nehéz helyzetekben született döntéseket, hogy azok precedensként segítsék az utókort a hasonlók megoldásában. Rögzítette a területenként és közösségenként eltérő megemlékezések és fogadalmi szertartások végzésének idejét és sorát, és tanácsot adott a véglegesen még el nem döntött kérdésekre vonatkozólag. E funkciója élt legtovább, sőt túlélte magát a szoros értelemben vett ordinárius-műfajt is: bevezetőként az *ordinarium* még évszázadokon keresztül csatlakozik a nyomtatott szerkönyvekhez, és több tíz oldalon keresztül tárgyalja az ünnepek hierarchiáját.

Kalauz a szövegen túl. Az ordináriusoknak az előző két alfejezetben ismertett funkciójában közös, hogy a szerkönyvekben is megtalálható tételekkel és olvasmányokkal, tehát a liturgia végzésének tárgyával foglalkoznak. A mai olvasót föltehetőleg legjobban foglalkoztató részek mégsem ezek.

A római liturgia fénykora, tehát a VII–VIII. század létrehozta a már említett ordóknak egy olyan csoportját, amely a liturgia végzésének módját határozta meg. Az ezekben leírtak nem az anyagnak az év, a hónap és a nap folyamatában való elhelyezését taglalják, hanem a mozgások és így a liturgikus helyrajz, a ruhák, színek vagy tárgyak használatának kérdéseit, és gondoskodnak a résztvevők hierarchia szerinti beosztásának megszervezéséről, illetve a zene vagy a tágabb értelemben vett előadásmód részletező rögzítéséről is. (Ez a feladata a később kialakult *consuetudinarium*oknak, bár ezek —ha szigorúan elkülönítjük őket az ordináriusoktól— nem a liturgiát, hanem a káptalan vagy a rend életének más területeit szabályozzák. A középkor e tekintetben mindenesetre nem követelt biztos terminológiát: a „*consuetudo*” szó néhol¹³ ordináriusok címeiként is fölbukkan.)

Az ilyen témájú ordók két további csoportba oszthatók: az egyik a rendszeresen ismétlődő szertartások menetét fekteti le, a másik pedig az év rendhagyó alkalmait mutatja be, vagyis elsődlegesen a szent háromnapról, másodsorban például pünkösöd vigíliájáról, Gyertyaszentelő vagy virágvasárnap ceremóniáiról ad leírást. Az előbbi csoport egy rítusát évszázadok óta gyakorló, azt szóban és tettben továbbadó gyülekezetnek nélkülözhető. Létrejöttének okát a kor nagyarányú térítéseiben, liturgiaszervező és egységesítő törekvéseiben ragadhatjuk meg.

A római liturgia kikristályosodásának szimbolikusan Nagy Szent Gergely pápa nevével jellemzett „gregorián” korszakában az egykori Britannia, Germania és Gallia provinciák teljes megtérítése következett be. Az ezekben kialakuló egyházszervezetet természetesen az apostoli legitimitációt élvező Róma

¹³ Az Esztergomi ordinárius címében: „*Rubrica seu consuetudo*”. A „*consueta*” megjelölés főként Hispániában volt szokásos, másutt gyakori a „*consuetudines*”, a „*liber consuetudinum*”. A „*breviarium*” szó néhol ugyancsak ordináriusra vonatkozik. Más megnevezések: *ordinale*, *officiarius*, *breve*, *usus*, *agenda*, *caeremoniale*, *calendarium*, *directorium chori*, *mores*, *observantia*, *rituale*, *rubricae*.

kívánta kialakítani, liturgiája továbbadásához pedig már nem volt elég a gyakorlat és a szájhagyomány: a szöveg és a zene gyors, hatékony és hiteles betanítása mellett a nem-szöveges elemek közvetítésére is szükség volt, és ennek eszközei voltak a „mindennapok” liturgiáját bemutató ordók. A jeles napok évente egyszer megtartott szertartásait viszont az anyaegyházban sem lett volna érdemes a Róma fénykorának múlásával megfogható szolgálattelvők emlékezetére bízni.

Az ordináriusok korszakában, tehát az ezredforduló és a Tridentinum közti valamivel több mint ötszáz évben Európa legnagyobb része már régóta keresztény, és liturgikus gyakorlatának hagyományozódása a rómaiéhoz hasonlóan biztosítva van. Azok az egyházak, amelyek szokásaikat valamely nagy tekintélyű központtól sajátították el, már nem igénylik a liturgikus szöveggel egybeforrt helyzetek leírását, mert azt egyéni módosulásaival együtt időközben rutinszerűvé tették. Az ordináriusokban ezért —bár részletesség tekintetében komoly eltérések mutatkoznak— nem találunk teljes mise- vagy zsolozsmaleírást. Tesznek ugyan utalást a stációs templomra, a liturgikus színre és öltözékre, a szereposztásra vagy az előadásmódra, de ezek az adatok elszórtan, nem következetesen járulnak az egyes cikkelyekhez.

Kivételt képeznek viszont az ekkorra megszaporodott ünnepi sajátosságok. A leghosszabb szöveges (tehát nem tételjegyzéket hozó) része minden ordináriusnak a *Sacrum Triduum*-ról szóló. A hagyománynak e legrégebbi rétegeit őrző alkalmak az év más napjain megszokott gyakorlattól olyan mértékben eltérnek, hogy pontos megtartásuk állandó figyelmet és megtervezettséget igényel. A nem saját anyagot használó és így kevésbé áttekinthető főlépítésű ünnepi körmenetek és főként olvasmány- és énekrendjükben egyedi vigíliák ugyancsak megkívánják a részletesebb szabályozást. Ezen esetekben a szerkesztés súlypontjaira való tekintet nélkül megmaradtak a könyvtípus eligazító fejezetei.

Az ordináriusoknak ezt a funkcióját fokozatosan az összesített szerkönyvek vették át.¹⁴ Használatuk megszűnésével párhuzamosan a misszálék és breviáriumok elején (immár az ünnepélyes, közösségi gyakorlat rendszerességének megszűnte miatt) ismét megjelennek az egykor újonnan megtért népeknek készített ordók átdolgozott változatai, a kiemelkedő ünnepek sajátosságait pedig a főszöveg közé iktatott rubrikák közlik.

A regionális öntudat dokumentuma. Már a XVII. századi kutatás megállapította, hogy a többször említett *Ordines Romani* gyűjteménynek korántsem lehet minden tagja római. Adataik alapos vizsgálata összeállítóiknak a római viszonyok közti tájékozatlanságáról árulkodik. Valamely Alpokon túli szerző kompilációjával állunk tehát ilyenkor szemben, aki hogy művének hitelét növelje, nemcsak az *Ordo Romanus* címmel látja el azt, hanem hibás római hivatkozással is megtűzdeli. A forráskritika rég túljutott azon a meddő érdeklődésen,

¹⁴ Az Esztergomi ordináriuskönyv például egy fontos cikkely, a karácsony előtti laudések impozíciója ügyében utal a breviárium vonatkozó rubrikájára.

amely kizárólag Róma városának fénykorbeli liturgiáját kívánta volna rekonstruálni, és hasznavehetetlennek tekintett egy efféle dokumentumot, de a megtért népek írástudóinak korai szemléletéről fontos adattal szolgál magának a hamisításnak pusztá ténye is.

A keresztény rítusok kialakulásának kezdeti korszakában az egység és a különbözőség egyszerre volt jellemző, s ennek eszmei alapját az apostoli alapítás, illetve az arra való hivatkozás adta, amelyet később, a patrisztikus korban egészített a rítusnak szinte apostoli tekintélyű atyákra, mint például Szent Efrémre vagy Ambrusra való visszavezetése. Mindezek az apostoli hagyomány legfőbb letéteményeseiként biztosították a krisztusi alapítvány sértetlenségét, de saját tekintélyükkel megőriztek minden apró, a helyi gyakorlatot jellemző módosítást is, és patrónusaivá váltak a szervesen inkulturálódott¹⁵ kereszténység változatos, helyi formakincsének. Az így egyénivé tett liturgia népek és vidékek identitásának elsődleges hordozójává és kifejeződésévé válhatott.

A karoling kort jellemző szervezlenebb és gyakran erőszakos eszközöktől sem visszariadó térítések nem tették lehetővé, és abszolutisztikus támogatóik miatt nem is tekinthették kívánatosnak helyi változatoknak nemhogy a kialakulását, de még fennmaradását sem. A római egyház és a frank hatalom kompromisszumaként létrejött rítust nemcsak a frissen kereszténnyé lett népekre, hanem a korábban regionális szokásokat követő vidékekre is ráerőltették. E tevékenység mégsem ítéltető el mindenestül, mert a frank-római rítusnak olyan szervezettségű rögzítését kívánta meg, amely nélkül az —idővel— valószínűleg feledésbe merült vagy komolyan sérült volna, és semmiképpen sem lett volna máig továbbadható.

A széleskörű szervezőmunkához volt szükség a szertartások rendszerét közvetítő ordókra. Mivel pedig ilyen mennyiségű hiteles példányt lehetetlen lett volna beszerezni, romlott forrásokból kiindulva és sokszor talán „római” cím alatt mentve át a helyi hagyományokat hamisítványok készültek. Ha a megszokásnak engedő átmentés valóban meg is történt, szembeszökő e címadásban és a téves hivatkozásokban, hogy legalábbis a cél és a hitelesség biztosítéka a Rómához való minél teljesebb hasonulás volt. Mint a továbbiakban leírom, Magyarországon még jóval e kor után is efféle címadások lehettek jellemzők. A jelenség annál is inkább érthető, hiszen hazánkat a karoling liturgiára kétszáz évvel később kellett megtanítani, s a befogadói alázat még mindenestül alárendelhetette magát Róma liturgikus fölényének.

Mennyire más ehhez képest a helyi *alma Ecclesia* hagyományára hivatkozó ordináriusok címsora! A XV–XVI. század végének Magyarországon az azonos rítust követő és egymástól csak árnyalatnyi eltérést mutató egyházmegyék,

¹⁵ Az inkulturációt szándékosan használom a ma szokásostól különböző értelemben. A keresztény liturgia termékeny és formaalkotó korszakaiban nem az eleve adott pogány hagyományba lett „beoltva” az új vallásos tartalom, hanem egy eredetileg nem hagyomány-specifikus szokásrend vált hosszabb gyakorlat révén egyénítetté, és az eredetileg nem önálló és nem testre szabott jellemzők nyertek szimbolikus, karakterképző többletjelentést.

Esztergom és Eger is külön ordináriust nyomatnak, és nem elégszenek meg egyetlen könnyen hozzáférhető változattal. E gazdaságtalanság oka pedig a regionális öntudat.

A középkorban egy vidék minden művészi és kulturális eredménye a liturgiában összegződött: az mint legmagasabb megnyilvánulás hivatott volt a térség egész szellemi termékenységét jóillatú áldozatként ajánlani Istennek. Nem eredeztethetők a kor rítuskülönbségei elszigeteltségből vagy spontán szétfejlődésből: ha kezdetben volt is ilyesmi, az hamarosan az identitás részévé válva tudatosodott. Példa erre az ezredforduló után létrejött szerzetesrendek gyakorlata: ezek az alapító anyaegyházának rítusát vették át mint adottságot, de hosszú távon megőrizték idegen zenei-szöveges közegben is. Ez történhetett a karoling kor folyamán megszilárduló és azt túlélő, illetve később születő helyi egyházakban is. Valamely tekintélyes központtól tisztán földrajzi vagy politikai okokból vették át liturgiájukat, s kezdeti korszakukban a hitelesség érdekében idegen papság vezetésével és felügyeletével végezték. Néhány nemzedék után azonban már sajátjukként ápolták, és számon tartották minden, mégoly véletlenszerűen kialakult jellegzetességét.

Az apostoli és patrisztikus korban ezek szerint hasonló differenciálódást figyelhetünk meg, mint amilyen a frank-római rítuson belül az ezredforduló után megvalósult, s ebből elvonatkoztathatjuk a korszakokként visszatérve természetesnek és szükségesnek mutató regionális identitás fogalmát.

Ennek vállalása az ordináriuskönyvek *sine qua non*-ja. Az *Ordines Romani*-nak az egyházi évet ugyanezen szempontok alapján leíró darabjától végső soron ebben különböznek: nemcsak címükben és tartalmukban, hanem megfogalmazásaik jellegében is kifejezésre juttatják a saját hagyomány fölött érzett büszkeséget és a megőrzése iránti igényt.

A regionális öntudat kialakása így ugyanolyan mértékben járult hozzá az ordinárius műfajának eltűnéséhez, mint a szerkönyvek szerkezetének és használatának főntebb elemzett átalakulása. A római liturgia újbóli egységesítésének terve már a XV. században fölmerült: Nicolaus Cusanus 1450-ben kidolgozta a miseszöveg egységesítésének programját, amelynek szentszéki jóváhagyásaképpen megtiltották a regionális misszálék újraműködését. Jellemző a szélesebb körben ekkor még általános ellenállásra, hogy az egységesítést nem rendeltileg akarták keresztülvinni, hanem a régi példányok használhatatlanná válását megvárva, amelyeket később szabványosított római kiadványokkal pótolnak volna. Valamivel több mint három évtized múlva —mialatt egyébként illegális kiadások is készültek— e tilalmat föloldották, a centralizáló szándék kudarcba fulladt.

A tridenti zsinat is óvatosan járt el: bár a katolicizmus biztonságát megerősítendő nyilvánvalóan az egységesítés felé hajlott, csak a kétszáz évesnél fiatalabb egyházakat kötelezte a római hagyományok átvételére. V. Pius bullái mindazonáltal meghatároztak bizonyos alapelveket, és ezek lassan befolyásolni kezdték az ősi hagyományt ápoló egyházmegyéket is.

Ekkortájt véglegesen bekövetkezett a szemléletváltás: Európa vezető egyházai korszerűségüket fejezték ki azzal, hogy a gyanús, protestáns egyénieskedést idéző helyi gyakorlatot föladták, és lojalitásukat mutatva a pápai kúria szokásait kezdték követni. Amikor Pázmány Péter a magyar egyházmegyéket is erre szólítja, már érthetetlen maradáságnak tűnik egyes püspökök ragaszkodása a középkori hagyományhoz. Mégis az ordináriusokat létrehozó érzésvilág mély megalapozottságát mutatja, hogy a különösen „megátalkodott” zágrábi székesegyház egészen 1788-ig ellenállt e liturgikus abszolutizmusnak.

Az ordináriuskönyvek tipológiája

Tartalmi szempontból az ordináriusok a fentiekben vázoltaknak megfelelően csoportosíthatók. A három alapvető funkció szerint meghatározhatjuk, hogy a szóban forgó könyvben melyik információ-típus a legjellemzőbb, és mivel a korábban leírt tételjegyzékszerű, az ünnephierarchiát rendszerező és a szertartások lebonyolításáról rendelkező cikkelyek nem azonos súllyal bírnak a középkor folyamán, mindebből következtetéseket vonhatunk le a mű használatának jellegéről és esetleg keletkezésének idejéről is.

A keletkezés folyamata. Ez utóbbi, tehát a kronológiát érintő vonatkozásban az eredményt átszínezi a liturgikus könyvek hagyományőrzése: egy ordináriuskönyv szerkezete, sőt a benne közölt fejezetek tartalma sincs mindig közvetlen összefüggésben az általunk olvasott állapot korával,¹⁶ hiszen hosszú időn át hagyományozhat már kihalt szertartásformákat, illetve alkalmazhat korszerűtlenné vagy legalábbis indokolatlanná vált szerkesztést.

Mégis joggal beszélünk a hozzávetőleges datálás lehetőségéről, s e megállapítást a könyvtípus élethelyzete indokolja. Az ordinárius a könyvnyomtatás kora előtt nem lezárt, hanem rendszeresen változó és bővülő segédkönyv.¹⁷ Összeállítása az éneklőkanonok, illetve nem kanonoki közösségekben a liturgia végzéséért felelős méltóság tiszte volt, és ő vagy helyettese vezette belé a változtatásokat és a kiegészítéseket is. Az egyházakban a mindenkori *cantor* vagy *succantor* folyamatosan javította és bővítette a könyvet, majd —amikor a betoldások már-már áttekinthetetlené tették— nyilvánvalóan tisztázó újramásolására is többször sor került.¹⁸

¹⁶ Az itt és a következőkben leírtakra részletesen kifejtett példa lesz az Esztergomi ordináriuskönyv, amelynek kiadása föltehetőleg egy szinte az egész magyar középkoron át bővülő anyag XV. század végi állapotát rögzíti.

¹⁷ Egyes kéziratos ordináriusok ezért csak a kódexlap egyik hasábját foglalják el, és helyet hagynak a közelebbi vagy távolabbi utókor módosításainak.

¹⁸ Mint később bemutatjuk, a nyomtatott források korában is valami hasonló történik: az 1496-ban megjelenő Esztergomi ordináriuskönyvnek már 1520-ban hasonlóképpen bővített-módosított változata jelenik meg Velencében.

Egy állapot funkcionális elemzése ezért csak a változatlanul hagyott legrégebbi részek koráról enged következtetéseket levonni, de egyáltalán nem tájékoztat legújabb kiegészítéseinek idejéről. A szövegkiadói munkám tárgyául választott nyomtatott ordináriusok esetében akár kettős keletkezésről lehetne beszélni: az ordinárius szerkesztési szempontjai az első összeállítás korának viszonyairól árulkodnak, a nyomtatás, vagyis a végső és elterjedt forma megszületése pedig a hozzátoldások és átalakítások utáni végkifejlet ideje lesz.

Rítusváltozatok. A regionális jelleg alapján nagy rítusterületekhez köthetjük az egyes ordináriusokat, de szerkezeti vonatkozásban fontosabb ennél a könyvet használó közösség alkatának megállapítása. E ponton helyesbítésre szorul az eddigiekben használt „regionális” megjelölés: noha a liturgia változatainak kialakulása valóban földrajzi gyökerű, később, méghozzá éppen a regionális öntudat virágkorában e változatok elszakadhatnak szülőföldjüktől, s nagy, területtől független befolyást kölcsönözhetnek nekik egyes szerzetes- vagy kanonokrendek, sőt nagyhatású, a szertartások menetét átalakító-megújító püspökegyéniségek is.

Ebben az értelemben érdemes elkülönítenünk a püspöki függésben lévő székesegyházak és társaskáptalanok, a független apátságok vagy monostorok, valamint a kanonikus, monasztikus, illetve bármilyen más jellegű, de központosított rendek ordináriuskönyveit. Önálló kategóriát képezhetnek a római ordináriusok, amelyek az *Ordines Romani* ezredforduló utáni folytatásaként már csak abban különböznek elődeiktől, hogy Róma liturgiáját nem mint mindenütt követendő, hanem mint helyi, jóllehet ősi és nagy tekintélyű változatot írják le. A római ordináriusok zöme nem is a később általánossá váló úgynevezett kuriális rítust, tehát a pápai kápolnának a ferencrenddel megegyező gyakorlatát közli, hanem Róma nagy bazilikáinak rítusát hagyományozza tovább. E könyvek így magán az örök Városon belül is kezdetről fogva egyéni és apostoli tekintélyre hivatkozó szokásokat örökítették meg, ami szellemileg szinte előképe lehetett a virágzó középkor helyi sajátosságokat őrző lelkületének.

A teljes liturgia végzésének mintái a katedrálisok és különféle rendek központjai voltak. A katedrálisokban a szertartások hiánytalan lebonyolítása a káptalan tagjainak feladata: nagy önállóságot élveztek, s mint a liturgia elsődleges végzői és szakértői saját döntéseket hozhattak, saját gyakorlatot alakíthattak ki. Önállóságuknak megfelelően testületileg csatlakozhattak valamely központosított kanonokrendhez, és átvehették rítusát, amely annak ordináriusában volt összegezve. Az adott püspöki székhely ilyenkor központosított liturgiát követett, és —mivel a kanonokrend rítusa eredetileg szintén valamely helyi hagyományból forraszott— sajátos rítusvándorlás állomásává válhatott.

A másik esetben a káptalan továbbvitte a helyi hagyományt, és alárendelve egyedül az egyházmegye püspökének volt. Ez az alárendeltség mégsem jelentette a püspök teljhatalmát liturgikus kérdésekben. A káptalan önállósága és tekintélye akkora volt, hogy például az Esztergomi ordináriuskönyv, amikor

a püspök és a káptalan nézeteltéréseiről számol be (*at quidam domini de capitulo contradicebant*), akkor vagy a káptalani döntést rögzíti, vagy legalább kompromisszumos megoldást ajánl; olyan esettel azonban nem találkozhatni, hogy a püspöki szó perdöntő legyen.

Az apátsági vagy monostori ordináriusok függetlensége a római bazilikákéihoz hasonló. Nem egy térség vagy egyházmegye, hanem egyetlen templom hagyományáról tanúskodnak, ráadásul a római liturgia legősibb elágazásából, a monasztikus irány elkülönüléséből veszik eredetüket. Tekintélyük és alapító tevékenységük mégis rokonítja ordináriusaikat a központosított rendkéivel. Montecassino vagy Cluny apátsága lelkeségi mozgalmak kiindulópontja is volt, és az ő befolyásukra létrejövő vagy hatásuk alatt álló közösségek elvi szabadságuk ellenére hajlamosak voltak amazok szertartásrendjének részleges vagy teljes átvételére. A nagy kolostorközpontokból kiinduló szerzetesi missziók szintén saját rítusukat honosították meg a keresztény hitre térített népek között.¹⁹

Az Egyház intézményi megerősödését szolgáló, elsősorban VII. Szent Gergely pápa nevéhez fűződő reformok után mind erősebb igény mutatkozott a szerzetesi szabályzatot követő szerveződések központosítására.²⁰ Ennek a folyamatnak voltak legfőbb érintettjei és terjesztői az ekkortájt létrejövő és különösen mozgékony koldulórendek. Az új típusú szerzetesség terjedése ennek ellenére nem jelentette az identitás kifejezőeszközeinek megújítását: e rendek ugyancsak a liturgiát tekintették közösségi életük csúcának és forrásának, és összetartozásukat is abban vélték megőrizni, különösen akkor, amikor annak a területi szétszóródás miatt már nem lehetett más biztosító. Így történhetett, hogy a hispán eredetű, de szokásrendjüket később a párizsi rítus szerint egységesítő dominikánusok vagy a liturgiájukat a kuriális úzussal való többszöri kölcsönhatásban kialakító ferencesek Európa minden tájára saját, jellemző tételso-rukat és ugyanazt a dallamvilágot vitték magukkal.²¹ Ezek egységese a más-más hagyományokhoz és más-más zeneiséghez szokott jelöltekre mélyeséges hatással lehetett. A korábban már említett kanonokrendek egyazon centralizáció hatására terjesztették el területi hagyománytól immár független rítusváltozataikat a kontinens egyházaiban.

¹⁹ E folyamatnak felelt meg a helyi változatok kialakulása is: az úgynevezett közép-európai rítusterület például főként Észak-Itáliából kiinduló misszió hatását mutatja.

²⁰ Ez a centralizáció nem hasonlít a karoling kor illetve a katolikus restauráció törekvéseire: egy új szerzetesi eszmény tudatos identitásképzése áll mögötte, amely egységével nemcsak összefűzi, hanem meg is különbözteti magát.

²¹ A klasszikus értelemben vett rendi liturgiák kialakulása során általában két állomást különböztethetünk meg. Az első közvetlenül regionális hatás alatt áll: az alapítók egyházmegyes vagy szerzetesi örökségét folytatják követők is, legfőljebb gazdagítják azt a lelkeségükre jellemző votív elemekkel és saját szentjeik ünnepeivel. A második a rend elterjedése és szervezeti megerősödése után következik be: ekkor alkotják meg a központosított rendi liturgiát, amely valamely hitelesnek és ősi tekintett forrásból táplálkozik, vagy legalább hivatkozni igyekszik arra. A szerzetesi liturgiareformok úttörői és mintái a ciszterciek voltak.

Szerkezettípusok. Ki kell egészítenünk a csoportosítás szempontjait egy újabb, teljes mértékben szerkezeti megfigyeléssel. A liturgikus napok sorozatának leírásakor a források egyik része az ősi, gregorián típusú szakramentáriumok rendjét követi, és a *sanctoralét* meghatározott rend szerint²² a *temporaléba* sorolja: vízkereszt és hetvenedvasárnap közé iktatja január, február és március szentjeinek sorozatát; húsvét és pünkösd közé sorolja április és május szentjeit; míg pünkösd után az év többi, nem időszaki ünnepét írja le. Olykor a könyv ádventi szakaszában, leginkább karácsony előtt kapnak helyet Szent András és a decemberi szentek: ilyen szerkesztés jellemző például az Esztergomi ordináriusra. E típus első változatainak keletkezése a rendszerint két fő részre, *sanctoraléra* és *temporaléra* oszló breviáriumok és misszálék elterjedése előtti időszakra tehető.

Az ordináriusok másik típusa a XIII. századtól kezdve az összesített szerkönyvek fölosztásához igazodik: *temporaléval* kezdődik, majd annak befejeztével közli a pünkösd utáni időszak vasárnapjainak rendjét, különös tekintettel az ószövetségi olvasmányok évközi ciklusára, amelyhez más függelékek is tartozhatnak, mint például Egerben a verzikulusok fősorolása, majd —olykor egyenesen önálló könyvben, amelyet esetenként másik szerző is készített— a *sanctorale* ünnepnapjaival kapcsolatban ad eligazítást.

A magyarországi változatok

A tipológia szempontjainak ismertetése után most a fennmaradt magyarországi ordináriuskönyvek bemutatásával rátérünk annak gyakorlati alkalmazására. Az előzményekről tudhatók összefoglalását követően röviden jellemzem a jelenleg ismert három forrást. Nem közlök minden tekintetben pontos leírást: céloom inkább az előző fejezet szerint keresztmetszetet adni róluk, hiszen egyikük szövegkiadói és hosszabb távú kutatási terveimnek képezi tárgyát, a másik kettőről pedig pontos és bőszeges adatok olvashatók az elérhető szövegkiadások előszavában és jegyzeteiben.

Előzmények.²³ Legkorábbi magyarországi emlékünkn a szertartások rendjét szabályozó könyvek használatáról az 1114-es esztergomi zsinatról származik. A határozat Pray György által idézett részletében a zsinat kiköti, hogy a szertartásokat tartalmazó forrás, vagyis az *ordo divinorum officiorum [...] ab omnibus teneatur*.

Ennek az utasításnak gondolták megfeleltetni a XIX. század szaktudósai a Halotti beszédet is tartalmazó Pray-kódexszel, eredeti funkciója szerint boldvai szakramentáriummal egybekötött emlékünket, amely valóban a szent officium

²² E rend olykor elvisel kisebb eltéréseket: lényege a két naptárrendszer keverése. Teljes —pl. a bizánci egyházban megszokott— különválásuk sosem vált általánossá: a karácsony vagy kántorböjtök pl. nem illeszkednek tökéletesen a húsvétközponti rendszerbe, mégis a *temporaléba* soroltatnak.

²³ Ez alfejezet forrása Dankó József: „Magyar egyházi bibliografiai érdekességek. Az ordináriusok”, *Magyar Könyvszemle* (1888) 105–139.

végzéséről szóló rubrikákat tartalmaz. A kódex kötéstáblájának fölfejtéséből a forrás újabb részletei kerültek elő. E XII. századra datált kézirat fölírata a karoling kor hamisítványainak magyarországi képviselőjére utal: „*Incipit libellus in ordine Romano.*”

Önálló könyvről van szó, melynek rokonait azonban az ezredforduló utáni korban rendszerint más szerkönyvekhez, így szakramentáriumokhoz is csatolták. Dankó József az őt megelőző elemzők véleményével vitázva nem a Szerafin érsek korára tehető esztergomi rítus forrásának tekinti, hanem kimutatja, hogy tartalma az úgynevezett *Micrologus*.²⁴ Ezt a művet a hagyomány Ivónak, a híres chartres-i püspöknek tulajdonítja, témája pedig a római rítusnak az egyes helyi sajátosságokhoz való hozzáigazítása. A paleográfiai jellemzők megerősítik a libellus XIII. századi eredetét, a nyelvi elemzés pedig másolatnak tartja, és magyar nyelvi szubsztrátumot vél fölfedezni a szerző fordulatai mögött.²⁵

A rubrikáskönyvekről szóló második fönmaradt határozat az 1279-es budai zsinatról való: „*Librum, qui dicitur manuale, habeant singuli presbyteri parochiales.*” Ugyanebben a korban esik szó Dömötör esztergomi érsek statútumaiban az írott *consuetudók* műfajáról. A pozsonyi káptalan könyvtárának 1425 és 1432 közötti állományában a korabeli források szerint még létezett egy XIV. századi könyv *De rubrica Strigoniensi, qui incipit Ordo Romanus*, Péterfy pedig 1742-ben a boldvai szakramentárium főntebb leírt függelékéről szólva ezt írja: „*Possidemus similes libellos Ecclesiae Strigoniensis, Agriensis et Nitriensis, Annorum 1416. et 1429. et 1568.*”

E könyvek a boldvai szakramentárium ordójának kivételével valószínűleg elvesztek, azonban mind az *ordo*, mind a *manuale*, mind a *consuetudo* az ordináriusszerű források lehetséges címe, így az efféle kalauzok használata Magyarországon szinte kezdettől fogva dokumentálhatónak látszik.

A Szepesi ordináriuskönyv.²⁶ Az első teljesen fönmaradt ordináriust Dankó József a középkori Magyarország himnuszanyagának kiadásához csatolva²⁷ adta ki. Ennek bevezetésében²⁸ szakszerű latin nyelvű leírását adja az ordináriust tartalmazó kódexnek (Budapesti Egyetemi Könyvtár, *theologicus latinus* n. 73., *miscellaneus*), amelyet Aranyosi Gellértfi János gyűjteményéből származtat és a XIV–XV. század fordulójára, közelebbről Szécsi Dénes bíboros korára datál. Bár a mű föliratában az *Incipit rubrica Strigonie<nsis>* szavak olvashatók, a tartalmi elemzés azt mutatja, hogy nem Esztergom, hanem az esztergomi egy-

²⁴ Migne, PL CLI. 979–1022.

²⁵ E megállapítások a korabeli tudományos közgondolkodás talaján állnak; talán erősen túlhaladtak, de fölülbírálatukra egyelőre nem vállalkozhatom.

²⁶ *Ordinarius Strigoniensis ad usum Praepositorum Scepusiensis*

²⁷ Dankó József (ed.): *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Budapest 1893. 485–571. Újabb, javított kiadását jelenleg is készítem. Eddigi tapasztalataim szerint Dankó korának jellemző egyházi és könyvészeti műveltségével, de a középkori rubrikák nyelv beható ismerete nélkül végezte el a nehezen olvasható, könyvében csupán függeléknek szánt szöveg átirását, és abban számos (oldalanként mintegy 10–15) súlyos, gyakran értelemzavaró hibát ejtett.

²⁸ Uo. 465.

házmegyéhez tartozó, de helyi sajátosságokkal bíró szepesi perjelség ordináriusáról van szó. Írásmódja és nyelvének romlottsága²⁹ miatt Dankó hibás másolatnak tartja, és föltételezi, hogy a helyi kívánalmakhoz igazítva valamely esztergomi forrásból kivonatolták.

Leíró szempontból a következők állapíthatók meg róla. Terjedelme a későbbi ismert ordináriusokhoz viszonyítva csekély, összesen 38, mindkét oldalán teleírt papírlap. Írása gótikus kurzív, sok és jelentős rövidítéssel. A szöveg tagolását főbb egységeként nagybetűs, több sort elfoglaló címek, egyébként kizárólag alig föltűnő (tehát a sor fölé nem magasodó) nagy kezdőbetűk segítik. Központozása nincs. A szöveget kezdő „N” (*nota*) iniciálé kivételével eredetileg rubrikálatlan, de ezt pótlendő utólag piros aláhúzással jelölték a megfelelő szavakat, és szintén pirossal végezték el —bár csekély alaposággal— a központozást is. Végig megfigyelhető a fontosabb kezdőbetűk piros vonallal való függőleges áthúzása és a zárt betűformák funkcióval föltehetőleg nem bíró, piros színezése is.

Nem ad teljes leírást az év napjairól, sem a liturgikus tételeket nem közli jegyzékszerűen: valóban kivonatszerű hatást tesz olvasójára. Teljes egészében kimarad belőle a nagypéntek szertartásainak ismertetése.

Szakaszai egyes jelentős napok vagy időszakok köré szerveződnek, melyeket az időszakról és a szentekről keverten hoz (például egymás után következik *Nativitas, Purificatio, Annuntiatio*), és ezekhez illeszti a szentek ünnepeiről szóló cikkelyeket is. A *sanctoralé*ből kizárólag a valószínűleg patrónusként tisztelt Szent Lőrinc vértanú és a Mindenszentek ünnepét említi önálló fejezetként, de ezeket hosszan részletezi. A szentekről szóló további rubrikák nem követik sem a gregorián típusú szakramentáriumok kevert, sem a misszálék és breviáriumok osztott szerkezetét, mivel csak azt fejtik ki, hogy az előzőleg tárgyalt időszak mennyiben módosítja a szentek ünneplésének nyáron szokásos módját.³⁰

Leginkább ünnephierarchiát elrendező funkciót tölt be, erősen elméleti és problémaközpontú megközelítésben, a tételkezdetek csak hivatkozásként vannak benne említve.

Társaskáptalani ordinárius, tehát nem a püspöki székhely liturgiáját írja le, de a benne foglalt liturgiát végző kanonokok az egyházmegye és nem valamely kanonokrend szokásrendjét követik, s így kánonjogilag püspöki függésben vannak. Rögzít káptalani döntéseket, hiszen legfőbb tárgyát az azokat életre hívó vitás kérdések képezik; hangneme általánosító, szerkezete vázlatos.

²⁹ Az erre utaló helyek viszont többnyire éppen Dankó kiadásában „romlottak meg”. Az eredeti megfelelő átirása és rövidítéseinek pontos föloldása az általam eddig megismert részeken követhető és értelmes szöveget adott.

³⁰ A kivonat forrása a gregorián szakramentáriumok kevert szerkesztését követhette, de a szentekről szóló konkrét cikkelyek hiánya miatt a Szepesi ordinárius e szempontból nem besorolható. Mégsem jelent önálló alfajt: szerkezetének rendhagyósága kivonatos jellegéből adódik, nem pedig valamely összeállítói megfontolásból.

E vázlatosságot erősíti meg a helyesírás és a nyelvhasználat következetlensége: ezek valamint más közös szerkesztési jellemzők között advent második vasárnapjának föltűnő hiánya —amely az Esztergomi ordináriuskönyvre is jellemző— megerősítik Dankó hipotézisét, miszerint az esztergomi ordináriusok valamely korai, okkal föltételezhető változatából kivonatolták.³¹

Az ordináriusok folyamatos bővítésének dokumentuma benne Tamás szepesi olvasókanonok Szent Ivánról szóló 1470-es bejegyzése.

Elszórta sajátos információkat közöl a szertartás végzésének körülményeiről, így például a liturgikus színekről vagy a szárnyasoltár tábláinak kezeléséről, és különleges vonása, hogy olykor misztikus magyarázatot fűz egyes mozzanatok egyébként tisztán gyakorlati ismertetéséhez.

A Szepesi ordináriuskönyv —ha hipotézisünk helyesnek bizonyul— képet adhat a főegyházmegyei szertartásrend helyi alkalmazásának módozatairól, és az Esztergomi ordináriuskönyvvel való részletes összevetés alapján esetleg körvonalazni engedni majd a korabeli, tehát a nyomtatott változatokat körülbelül száz évvel megelőző esztergomi kézirat vagy kéziratok jellegzetességeit.

Az Egri ordináriuskönyv. Az egri egyházmegye ordináriuskönyve újkori kiadásban előbb Kandra Kabos³² gondozásában jelent meg, majd Déri Balázs közreműködésével Dobszay László készítette el javított kiadását,³³ amelyet részletező tárgyi jegyzetanyaggal és angol³⁴—magyar fordítással kísért. Címsora a következő: „*Ordinarium secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis.*” Két kiadásáról tudunk, amelyeknek messzemenő egyezését tanúsítja a szakvélemény: Krakkó 1509 (RMK III. 157) és Velence 1514 (RMK III. 197). Jellemző, hogy az egri egyházmegye mint az esztergomi függvénye liturgikus önállóságának biztosítékeként az ordináriust kétszer is megjelentette azelőtt, hogysem bármely más szerkönyvet kinyomtatott volna. Az első egri breviárium (RMK III. 205) 1515-ben hagyta el a nyomdát, tehát egy évvel azután, hogy az ordinárius másodszor ki lett nyomtatva. Valószínű, hogy a nagy mennyiségben rendelkezésre álló esztergomi könyvekből³⁵ az ordinárius segítségével egészen addig könnyűszerrel kiválogatták a szertartásokhoz szükséges tételeket, s az anyag összevetése azt mutatja, hogy az eltérések nem is elsősorban a szövegeket érintették.

Az egri ordinárius modernebb szerkesztésű és összesített könyvek használatát föltételezi: az esztergomihoz képest aránylag kevesebb tételsor található benne, gyakori az „*ut in libro*” hivatkozás, és határozottan elválik benne a *temporale* a *sanctoralétól*.

³¹ A kinyomtatásának idejét tekintve talán több mint egy évszázaddal későbbi Esztergomi ordináriussal egész kifejezései, félmondatai egyeznek meg. Ezek szisztematikusságát összevetése véglegesen megerősítheti ez utóbbi retrospektív forrásként való használhatóságát.

³² Kandra Kabos (ed.): *Ordinarius ... alme ecclesie Agriensis ...* Eger 1905. Előszava szerint eredeti példányhoz nem jutott hozzá, így annak csak egy nem mindenütt betűhív másolatát közölte.

³³ Dobszay László (ed.): *Liber Ordinarius Agriensis*. Budapest 2000. [Musicalia Danubiana Subsidia 1].

³⁴ Az angol fordítás Mészáros Erzsébet munkája.

³⁵ Uo., 14. (Bevezetés)

Az ordináriuskönyvek minden funkcióját betölti, de a magyarországi források közül ez szolgál a legtöbb adattal a liturgia körülményeiről: rendszeresen kitér a szereposztás kérdéseire, és gyakran közli az öltözetre és a helyrajzra vonatkozó tudnivalókat is. Valószínűleg ezeknek a nem-szöveges elemeknek az esztergomi gyakorlattól való eltérése miatt is jött létre.

Elkülönülésének legfőbb jellemzője a szertartások aprólékos és hagyományőrző kezelése. Az esztergomi változattal egyelőre nem szisztematikusan összevetett pontok kivétel nélkül az egri székesegyháznak a hagyományokhoz való erősebb kötődéséről árulkodnak: részletesen ismerteti a húsvéti nagyvecsernyét, gazdagabb liturgiát kíván meg a gyertyaszentelői körmenetkor, leírja a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadásának ősi és ekkor nyilvánvalóan már kiveszett szertartását, a Szent Márk-napi búzaszentelés (*consecratio segetum* — a vetések megáldása) rítusát.

Még a tételek kiválasztásában is ősbibb gyakorlatot képvisel az anyaegyháznál: a magyarországi rítusban jellemző módon hetente változtak a nagyböjti himnuszok; köztük az egri rubrika megtartja az *O Nazarene* kezdetűt, amely a nagyböjti vasárnapok reggelein hangzott el további bővítményként, tehát a hét másik, hétköznap szokásos himnuszától függetlenül. Más források tanúsága szerint ez a gyakorlat száz-kétszáz évvel korábban még Esztergomban is élt; ekkor, a XIV–XV. század fordulóján azonban már nem közli a prímási székesegyház ordináriuskönyve. Gyakran más tételek összevetésekor sem eredeti különbségekre, hanem az ősbibb esztergomi szertartásrend megtartására következtethetünk.

Az Egri ordináriuskönyv tehát valószínűleg később, régebbi források korszerű szerkesztéssel történő földolgozásával jött létre. Kompilatív jellegére utal rubrikáinak következetlensége (nem viszi végig leírásainak tematikus szempontjait) és a helyesírás következtelen volta, amelyet a nyomtatványokban nagy mennyiségű nyomdahiba tetéz. Létrehívója viszont egy önállóságát hangsúlyozó és konzervatív beállítottságát a gyakorlatban megtartani kívánó püspöki-káptalani szemlélet lehetett.

Az Esztergomi ordináriuskönyv. E máig kiadatlan művet³⁶ itt csak a tanulmány elején bemutatott tipológia szerint és a két másik magyarországi ordináriussal összehasonlítva tárgyalom. Mint a főszékesegyház, az esztergomi „széptemplom” és így az ahhoz tartozó egész rítusterület rubrikáskönyve, amely a legnagyobb példányszámban és terjedelemben, a legtöbb kiadásban és az átlagosnál jobb technikai-szerkesztési gondossággal jelent meg a korabeli ordináriusok között, az előzmények közt idézett zsinati határozmányokkal egybehangzóan valószínűleg évszázados előzményekre tekint vissza. Nem lehet

³⁶ Természetesen csak újkori értelemben. Egyelőre hat középkori kiadása ismert: Nürnberg 1496 (RMK III. 35) — *Ordinarius Strigoniensis Ecclesie*; Nürnberg é. n., vsz. XV. század vége (RMK 70a) — *Ordinarius seu ordo divinus secundum aliam Strigoniensem ecclesiam*; Velence 1505 (RMK III. 134) — *Ordinarius Strigoniensis*; Velence 1509 (RMK III. 165) — *Ordinarius Strigoniensis*; Lyon 1510 (RMK III. 166) — *Ordinarius Strigoniensis*; Velence 1520 (RMK III. 238) — *Ordinarium Strigoniense*.

ugyanis, hogy az ekkor már több mint négyszáz éve működő káptalan éneklő-kanonokjai ne vezették volna a kéziratot források korában már hosszú ideje ennek elődjét vagy elődeit, és nincs okunk azt gondolni, hogy a kinyomtatott variáns új szerkesztés terméke.

Ezt az elméleti föltevést két szerkezeti sajátosság erősíti meg. Egyrészt az Esztergomi ordináriuskönyv következetesen alkalmazza a *sanctorale temporale*-ba illesztésének archaikus formáját, ami —bár lehet hagyománytisztelet eredménye— legalább a források láncolatának elején hasonló fölépítésű mintát kíván meg, s korábban már megállapítottuk, hogy e szerkesztés a két főrésze osztott teljes szerkönyvek megjelenése előttről datálható.

Másrészt első áttekintésre föltűnik, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv elsősorban tételjegyzék. Részletes szöveges leírását adja ugyan a nagyhét szertartásainak, pünkösöd vigiliájának és az úrnapi eseményeknek, de végig megmarad a terjedelmét igen megnövelő incipit-anyag következetes felsorolásánál, s az ordináriusok szerepének bemutatásakor már nyilvánvalóvá vált, hogy e funkció nem határozhatja meg valamely késői, a nyomtatott források használatának korából származó könyvet.

E szerkezeti sajátosságokkal szemben állnak a benne idézett precedensek, amelyek közül a legkésőbbiek az 1480-as évekből valók, tehát alig egy évtizeddel előzik meg a szöveg kinyomtatását. A rendszeres módosítás tanújeleként ugyanakkor továbbiak csatlakoznak az ordinárius utolsó, 1520-as kiadásának cikkelyeihez, míg ezek a többiből hiányoznak, és tudjuk azt is, hogy a rendszeres bővítés az ordinárius-műfaj szükséges velejárója volt.

Ezek a *terminus post quem*-eken kívül az egri ordináriussal való föntebbi összevetés megmutatta, hogy az esztergomi forrásban leírt liturgia több ponton „modernebb”, mint a leányegyházban követett. Eger mint zárvány őrizhette azokat a formákat, amelyek a világi hatásoknak és információáramlásnak kitett érseki központban hamarabb pusztultak ki a sokszor újító szellemű főpapok uralma idején.³⁷

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv ősi, talán többévszázados előzményeken nyugszik, amelyeknek kapcsolata vélhetően kimutatható lesz a szepesi káptalan kivonatolt ordináriusával. Ezt az ősi réteget, amely elsősorban a könyv jellegében és fölépítésében mutatkozik meg, átformálta és megzavarta a folyamatos átdolgozások sora, amely a szerkezeti sajátosságoktól elütő, akkoriban inkább újszerűnek ható anyaggal egészítette ki a kidolgozott és főként általános gyakorlati szempontoknak eleget tevő ordináriust. Elképzelhető az is, hogy a sajtó alá rendezés —az utókort jóvátehetetlenül megkárosítva— „megtisztította” az ordinárius legnagyobb részét bizonyos csak a székesegyházi gyakorlatban értelmezhető részletektől.³⁸

³⁷ Esztergom a XV. század végétől (Bakócz Tamás kora) a mohácsi vészig az ország központja, az érsek pedig „az ország igazi királya” volt.

³⁸ Ilyenek pl. a liturgikus szereposztás vagy a helyrajzi adatok. Ezek az Egri ordináriuskönyvben —mivel korábban a legkisebb plebánián is a katedrális szokása volt mértékadó— következetesen

*

Nem tértem ki egyenként e források bemutatásakor azok hierarchikus hovatartozására, mert a Magyarországról ismert ordináriuskönyvek mindegyike független káptalani, tehát nem kanonokrendhez tartozó liturgiát mutat be. Két székesegyházi és egy alárendelt úzus képviseltetik bennük, amely az ősi hagyomány, a püspöki hatalom és a káptalani autonómia szintéziseként őrződött meg vagy módosult az esztergomi rítus végzésének évszázadai során.

Az utókor. A magyarországi ordináriusok bemutatása után és az esztergomi kiadások részletes ismertetése előtt tekintsük át a teljesség kedvéért az ordináriusokkal rokon, de azoktól többé-kevésbé már elszakadó későbbi kiadványokat.

1560-ban jelent meg Bécsben Oláh Miklós *Ordo et Ritus* című munkája. Ez műfaja szerint *obsequiale*, tehát a későbbi *rituale* megfelelője, amelyben a zsolozsmához vagy miséhez nem kapcsolódó szertartások menete olvasható, de mivel a középkorban ez a könyvtípus tartalmazta az egyházi év rendhagyó ünnepeinek leírását is, e ponton rokonságban van az ordináriusokkal. Oláh műve jelentős fordulópont a magyarországi liturgikus öntudat történetében: bár megjelentekor még jóval a pázmányi reformok előtt vagyunk, benne már az esztergomi hagyomány romanizálására vonatkozó törekvés érhető tetten.

Ezt a folyamatot erősíti meg egy valódi ordinárius: Telegdi Miklós püspök 1580-ban Nagyszombatban megjelentetett „*Ordinarium officii Divini secundum consuetudinem Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis*” című könyve. Ez a zsolozsma végzéséről szóló segédkönyv többé-kevésbé esztergomi rítusú ugyan, de a címadásban foglaltak ellenére figyelembe veszi és alkalmazza V. Pius pápának a breviáriumokra vonatkozó általános rendelkezéseit.

Ettől kezdve nem születtek ordináriuskönyvek: a könyvnyomtatás egyre olcsóbbá és könnyebbé vált, így az apró betűvel nyomott rubrikák a hamarosan mindenki számára elérhető szerkönyvekbe kerültek. A biztonság és a kényelem érdekében azonban a mai napig használatban vannak a hasonló célt szolgáló, de az ordináriusoknál sokkal kisebb terjedelmű direktóriumok. Ezeknek első mai értelemben vett példánya 1734-ből származik, de ezen a címen, vagyis mint „*Directorium Ecclesiasticum seu ordo Divinus iuxta Breviarium Romanum in usum totius Hungariae Regni Apostolici*”-t adták ki 1674-ben Nagyváradon Pázmány Péternek a római rítust érvényre juttató határozatai alapján az első, immár csak a magyar szentek tiszteletében hazai hagyományú rubrikáskönyvét.

Évszázadoknak kellett ezután eltelniük a központosítás jegyében, mígnem a romantika és méginkább a XX. század ismét fölfedezte az egyénített hagyomány középkori ordináriusokba foglalt szépségét és nemességét.

---

szerepelnek, míg az esztergomiban csak elvétve, leginkább a nagyhét leírásában maradtak meg. Ezt az ordináriust a rítusterület minden papjának és templomának nyomtatták, az ő esetükben pedig főlegesen növelte volna a könyv terjedelmét minden olyan adat, amely saját körülményeik között még *mutatis mutandis* sem volt követhető.